

LA MAR DE PLAUTE. A PROPÒSIT DE L'ORNATVS NAVCLERICVS EN EL MILES GLORIOSVS

ESTHER ARTIGAS
Universitat de Barcelona
eartigas@ub.edu

RESUM

En els versos 1178-81 del *Miles gloriosus* de Plaute, Palestrió suggereix a Plèusicles que es disfressi de mariner per tal d'enganyar el soldat Pirgopolinices. L'objectiu d'aquest article és sotmetre a examen els elements que conformen aquesta disfressa: un capell d'estil macedoni, una túnica d'un estrany color ferruginós i, molt en especial, un pedaç de llana als ulls, la funció del qual desperta per força la curiositat i el fa objecte d'interès.

PARAULES CLAU: Plaute, *Miles gloriosus*, *causea*, *palliolum ferrugineum*, *scutula*

PLAUTUS' SEA. ABOUT THE ORNATVS NAVCLERICVS FROM MILES GLORIOSVS

ABSTRACT

In the verses 1178-81 of Plautus' *Miles gloriosus*, Palaestrio suggests that Pleusicles dresses up as a sailor in order to fool the soldier Pyrgopolinices. The aim of this article is to review the elements that make up this costume: a Macedonian-style hat, a tunic of a strange ferruginous color and, in particular, an eyepatch of wool, the function of which necessarily awakes the curiosity and makes it subject of interest.

KEYWORDS: Plautus, *Miles gloriosus*, *causea*, *palliolum ferrugineum*, *scutula*

L'obra de Plaute és plena a vessar de metàfores relacionades amb la llengua dels oficis i concretament, en allò que ara m'interessa, amb la llengua de la navegació. Tant és així que, davant la manca de notícies biogràfiques sobre aquest comediògraf, s'ha arribat a plantejar si el domini i la familiaritat de Plaute amb la llengua especialitzada de mariners i navegants no té a veure amb el fet que ell mateix s'hauria dedicat al mercadeig marítim, en el qual, per cert, hauria invertit i perdut tot el capital reunit per endavant amb l'activitat escènica.¹

Qüestions de biografia a banda, el cert és que l'ambientació i fins la trama del *Miles gloriosus* forneixen un escenari particularment propici per a la recreació de

¹ Aulus Gel·li (III 3, 14) és la font indirecta de la informació segons la qual Plaute hauria escrit un parell o tres de les comèdies avui perdudes *cum pecunia omni, quam in operis artificum scaenicorum pepererat, in mercantibus perdita inops Romam redisset*. Que els seus coneixements en matèria bèl·lica guarden relació amb la possibilitat que el comediògraf formés part de la lleva d'Emili Paps a Umbria o que fins participés ell mateix en la batalla de Telamon, és quelcom que ha estat suggerit, entre d'altres, per Dupont (1985:347-348).

la temàtica marinera. Com és ben conegut, l'acció d'aquesta comèdia transcorre a Efes, una ciutat de la costa jònica on Pirgopolinices, el soldat fanfarró, s'ha endut des d'Atenes a la força i, naturalment, per mar, la jove Filocomàsia, tot aprofitant que l'enamorat d'ella, Plèusicles, a la saó havia estat enviat en missió oficial a Naupacte, una famosa ciutat marítima situada en el golf de Corint. El *seruus callidus* d'aquesta peça, Palestrió, esclau del jove Plèusicles, s'embarcà per mirar d'assabentar-ne l'amo, però vet aquí que quan és a alta mar, uns pirates capturen la nau i el fan a mans, per atzar, del soldat Pirgopolinices, al qual passa a servir a Efes. D'aquí estant, Palestrió se les empesca per fer venir el seu amo d'Atenes i, convertit en un autèntic enginyer naval, posa en marxa tota la maquinària a fi d'escarnir el soldat i d'aconseguir que el seu antic amo Plèusicles recobri la seva estimada Filocomàsia.

Una part de l'estratègia ideada per Palestrió consistirà a fer creure al soldat que s'ha enamorat perdudament d'ell l'esposa del seu veí Peripleptomen, una matrona de bellesa extraordinària, només digna de la de Pirgopolinices mateix. El millor, doncs, que pot fer el soldat és acceptar-la i acomiadar Filocomàsia, tot aprofitant l'avinentesa que són a Efes per visitar-la la mare i la germana bessona de la noia, en companyia de les quals podrà tornar-se'n a Atenes sense inconvenient, arribat el cas. Per materialitzar l'ardit, Palestrió comptarà amb la col·laboració excepcional del presumpte capità de la nau, que no és un altre que el jove Plèusicles. És a partir d'aquest moment, a banda la irrellevant missió de Naupacte, quan se'ns fan palesos el significat i l'escaiença de l'apel·latiu del jove, format sobre la mateixa base del verb *πλεύσομαι* "navegar" i el substantiu *κλέος* "fama", una feliç conjunció que fa de Plèusicles un "navegant de molta anomenada". Tot i així, és clar que no bastarà amb el nom: li serà menester una bona disfressa per fer-se passar per capità de vaixell i, així camuflat, evitar ser reconegut. Palestrió li'n dóna els detalls:

quom extemplo hoc erit factum, ubi intro haec abierit, ibi tu ilico
 facito uti venias ornatu huc ad nos nauclerico;
 causeam habeas ferrugineam, et scutulam ob oculos laneam,
 palliolum habeas ferrugineum (nam is colos thalassicust),
 id conexum in umero laevo, exfaffillato brachio, 1180
 praecinctus aliqui: adsimulato quasi gubernator sies;
 atque apud hunc senem omnia haec sunt, nam is piscatores habet.

De seguida que estigui fet això, quan ella se n'hagi anat a dins, llavors tu compon-te-les immediatament per venir a trobar-nos aquí amb una disfressa de capità de vaixell; et pots posar una gorra blaumarí, un pedaç de llana als ulls, et pots posar un mantell blaumarí (és que aquest és el color dels mariners), cordat a l'espatlla esquerra, amb el braç completament descobert, i alguna mena de cinyell. Fes veure que ets el pilot; a casa del vell n'hi ha, de tot això, perquè hi té pescadors.

En general, els elements que conformen aquest *ornatus nauclericus*² es poden identificar amb prou facilitat, encara que, en tractar-se d'un artifici³ i, a més, de comèdia i de Plaute, no cal esperar una correspondència estricta amb el que podia ser l'abillament d'un *gubernator* de l'època. De fet, com suggereix Palestrió mateix, la disfressa es pot aconseguir sense dificultat regirant entre els arreus dels pescadors que el vell veí Periplectomen té a casa seva.

De primer tenim la *causea* o *causia*, un barret pla i d'ala ampla, fet de feltre, que feien servir sobretot els mariners i els viatgers, l'ús de la qual s'estengué a Roma entre les classes més pobres com a element de protecció contra el sol. Els estudiosos, de manera pràcticament unànime, en situen l'origen a la Macedònia del període hel·lenístic.⁴ A més de les diverses fonts numismàtiques i escultòriques que ho testimonien, a la literatura se'n fa ressò la bella història transmesa per Valeri Màxim a propòsit de la mort de Pirros. L'escriptor del *Dits i fets memorables* (V, 1, ext. 4) explica, en efecte, que en el moment que Alcioneu, cofoi, presentà al seu pare Antígon el cap seccionat de Pirros, aquest li'n blasmà la joia immoderada i el fet que, tot oblidant la inestabilitat de les coses humanes, menystingués la pèrdua de tan gran home. Després, Antígon alçà de terra el cap de Pirros i, havent-lo cobert amb la *causea* que ell mateix duia al cap segons l'usatge macedoni, l'uní al cos i el féu cremar amb tots els honors.

Més controvertida resulta l'opinió, d'altra part àmpliament difosa, que seria precisament aquest barret el que explicaria la denominació *Yaunā takabarā* amb què els perses es referirien als macedonis, el sentit de la qual seria "homes que duen barrets semblants als escuts", en al·lusió a la forma mateixa de la *causea*. Aquesta elaborada interpretació rau en la circumstància que la seqüència *Yaunā takabarā* figura en la relació de pobles conquerits pel perses que es troba inscrita a la façana de la tomba de Darius I, en les ruïnes de Persèpolis. En ella els macedonis, tot i no constar-hi nominalment, són identificables a partir del relleu representatiu corresponent, ja que, a diferència de la resta dels pobles, són els únics que apareixen portant barret al cap. Ara bé, aquesta no és una consideració que es pugui traslladar de forma immediata al text de la inscripció. De fet, des del vessant lingüístic, la proposta més fonamentada és la que fa de l'adjectiu *takabarā* un compost de recció verbal a partir de **taka-* "escut (rodó)",

² Com assenyala Della Corte (1967:144), l'artifici de l'*ornatus nauclericus* havia estat ja emprat per Plaute, tot i que més d'esquitllada, a l'*Asinària* (vv. 69-70), on Demenet recorda que el seu pare es disfressà de capità de vaixell per enganyar el proxeneta i endur-se'n a casa la noia de qui estava enamorat el seu fill: *nauclerico ipse ornatu per fallaciam / quam amabat abduxit ab lenone mulierem*.

³ En el vessant dramaturgic, *ornatus* i *ornamenta* són termes de codificació del teatre tradicional. Mentre que *ornamenta* remet a la vestimenta dels actors en general, *ornatus* designa, de manera més específica, l'abillament puntual del personatge a l'escena. Per això, a la comèdia plautina, *ornatus* s'empra sovint amb el sentit de "disfressa". Vegeu Letessier (2014: 65-74).

⁴ Vegeu l'article de L. Heuzet a Daremberg – Saglio 1.2, 975-976, s.v. *causia*. Accessible en línia a http://dagr.univ-tlse2.fr/consulter/767/CAUSIA/page_222 [27/10/2017]

de manera que l'expressió *Yaunā takabarā* designaria, únicament i exclusiva "els jònics que porten escuts", sense incloure cap mena de referència al barret macedoni⁵.

Ara bé, perquè la *causea* s'adigui amb l'abillament mariner, el barret, a l'igual que la túnica, haurà de ser de color *ferrugineus*, atès que –argumenta Palestrió– aquest és el color de la mar i dels mariners. Vagi pel davant que, amb els referents actuals i per escaiença lèxica, d'aquest color n'he dit "blaumari" a la traducció, malgrat que, com veurem ara mateix, aquesta accepció no correspon amb justesa al llatí *ferrugineus*. En realitat, l'adjectiu que dóna nom a aquest color és prou transparent quant a la seva derivació de *ferrugo*, és a dir, "el ferro" i, més concretament, "la corrosió, el rovell del ferro".⁶ El problema és que, no només el passatge del *Miles* que ara ens ocupa, sinó el grapat de textos, gairebé tots poètics, que testimonien l'ús de *ferrugineus* han estat i són objecte de gloses, estudis, comentaris i traduccions que despleguen a aquest propòsit una àmplia gama de colors i tonalitats, talment marró, negre, gris, vermell fosc, blau i porpra, molts d'ells del tot irreconciliables⁷. De fet, ha estat a partir de l'anàlisi particular i la discussió de tots aquests testimonis, que R. J. Edgeworth⁸ ha pogut concloure que, en el període que va de Plaute a Sidoni Apol·linar, no hi ha raons per sostenir que el color *ferrugineus* hagi conegut en llatí cap altra accepció que no sigui la de "vermell fosc", bo i admetent, això sí, que els textos i els autors n'accentuen, adés el vermell, adés el fosc.

Si acceptem aquest plantejament, el nostre passatge del *Miles* haurà de menester en aquest punt encara d'un parell d'observacions. D'una banda, la justificació que introdueix Palestrió en el sentit que el color ha de ser *ferrugineus* perquè aquest és el color *thalassicus* obligarà, de retop, a entendre aquest darrer no com el color propi del mar -de tots els que el mar en té, no diríem que cap és vermell fosc-, sinó com el color propi dels mariners, és a dir, de la seva indumentària. I això ens duu a una segona qüestió, difícil i irresoluble, que té a veure ara amb el color de les túniques emprades a l'època. Vagi pel davant que, en el context de la comèdia plautina, no és possible decidir quina és la condició del mariner que haurà d'encarnar Plèusicles, això sense oblidar que, per convenció teatral, es tracta en teoria d'un personatge grec. Hi ha qui creu que n'hi ha prou d'assimilar-lo a un viatjant o un comerciant naval⁹, però, naturalment, és inevitable no establir-ne alguna analogia amb els infants de marina de l'època. I és aquí on radica la dificultat de l'assumpte, perquè les evidències de qualsevol tipus sobre l'equipament i la vestimenta de les diferents tropes en les primeres

⁵ Vegeu Schmitt, *s.v. takabara*-

⁶ Així es constata, entre d'altres, en el comentari de Servi a Virgili, *Geòrgiques* 1, 467: FERRUGINE. *Proprie ferri scabies, purpura nigrior Hispana, obscuritas ferri aut ferri rasura.*

⁷ Trobem fins a tres accepcions, vermell, negre i verd, a l'estudi d'André (1949: 105-111).

⁸ Edgeworth (1978: 297-305).

⁹ Aquesta és, per exemple, l'opinió expressada per Knapp (1907: 281-304, esp. 297).

èpoques de la República és extraordinàriament escassa, per no dir nul·la. De fet, a la literatura, l'únic esment explícit del color d'un uniforme naval és el que trobem, ja al segle V dC., al tractat militar de Vegeti on, en referència als vaixells emprats en l'expedició naval del nord de la Gran Bretanya, s'explica que les embarcacions es tenyien d'un color blau com el de les aigües del mar, incloses les veles i les amarres, i que fins els soldats i els mariners es vestien d'aquest mateix blau per tal de passar desapercibuts no només de nit sinó també de dia.¹⁰

Ateses les circumstàncies, el parer més estès -i la posició més assenyada- és el que es limita a assumir que els patrons dels uniformes navals seguien en el fonamental els de l'exèrcit, amb el tipus d'adaptació que calgués en virtut dels efectes de desgast i deteriorament causats per la salinitat del mar.¹¹ Ara bé, aquesta assimilació amb les tropes d'infanteria tampoc no ajuda massa a conèixer el detall de la indumentària: tampoc aquí hi ha evidències físiques de les túniques emprades per l'exèrcit romà durant la República i, encara menys, del seu color, sens dubte un dels elements més escàpols a la conservació. A tot estirar, doncs, podem fer-nos-en una idea molt aproximada a partir d'un grapat de mostres literàries i artístiques de l'època, entre les quals s'inclouen, atesa la predictable influència, alguns vestigis de pintura etrusca.¹² La conclusió a què s'arriba és que els colors visibles de les túniques són d'ampli espectre, però hi predominen el blanc i el vermell fosc o marronós. Aquest darrer, que caracteritzà en especial els soldats pretorians, és possible que fos també emprat per les unitats d'origen itàlic que van prestar servei al mar.

A banda el color, la túnica de Plèusicles haurà de subjectar-se amb alguna cosa que li faci de cinyell i, alhora, s'haurà de cordar sobre l'espatlla esquerra, de manera que el braç dret quedi al descobert. Aquest parell de detalls fa pensar de seguida en una classe concreta de túnica, sense mànigues, més aviat de l'estil d'un cobertor, que era emprada pels operaris i pels mateixos soldats en el desenvolupament de diversos treballs de tipus manual.¹³ A fi i efecte que el braç

¹⁰ *Epitoma rei militaris* 4, 37: *Ne tamen exploratae naues candore prodantur, colore Veneto, qui marinis est fluctibus similis, uela tinguntur et funes, cera etiam, qua ungere solent naues, inficitur. Nautaeque uel milites Venetam uestem induunt, ut non solum per noctem sed etiam per diem facilius lateant explorantes.*

¹¹ Vegeu, per exemple, Pitassi (2012: 94-95).

¹² A Sumner (2009: 17ss. i 119-121) es troba el catàleg de colors de la indumentària militar, confegit a partir de les evidències d'època republicana. Entre d'altres, responen al nostre interès un fresc etrusc del segle IV aC. que reproduceix una possible batalla entre els etruscs i els romans (o bé els seus aliats), en la qual un dels oponents vesteix una túnica vermella; algunes urnes etrusques del període republicà, que conserven restes de color vermell en la figura de dos soldats; i, sobretot, el fresc del sepulcre dels Escipions, decorat amb escenes d'ambdues guerres púniques, en una part del qual es mostra un soldat amb túnica vermella i, en una altra banda, soldats amb túniques blanques.

¹³ Es pot veure al respecte la imatge 25 de Sumner (2009: 35). La columna trajana també n'ofereix nombroses representacions.

dret no es vegi engavanyat per la roba i pugui treballar sense dificultat, la túnica ha de passar àmpliament per sota del braç, tot deixant igualment exposada l'espatlla dreta. En el vers 1180 del passatge que ens ocupa, aquest especial arranjament de la túnica ve suggerit pel sintagma *exfafillato brachio*, en el qual es documenta el participi *exfafillatus*, un hápax problemàtic quant a la forma i també quant al sentit. La lectura *exfafillato* està preservada pel manuscrit P i compta, a més, amb la glossa de l'epítom de Pau Diaca al *De uerborum significatu* de Pompeu Fest:

Effafilatum, exertum, quod scilicet omnes exerto brachio sint exfilati, id est extra vestimentum filo contextum (PAVL. FEST. 73L)

Quant a la interpretació, la sinonímia d'*effafilatus* i *exertus* apuntada pel lexicògraf autoritza una traducció de tipus "amb el braç descobert", més enllà de la qual, però, no és possible ni plausible l'intent d'establir una relació etimològica sòlida amb el substantiu *filum* que planteja aquesta font.

Ara bé, d'aquest passatge plautí depenen encara altres testimonis gramaticals. El primer correspon també, curiosament, a l'obra de Fest, però en aquesta ocasió el text presenta una lectura diferent, *expapillato*, i una oportuna proposta etimològica consistent a relacionar el participi amb *papilla* 'mamil·la, mugró'. Així, tot i que el sentit general no en resulta afectat –es pot mantenir la traducció "amb el braç descobert" –, sí que en tenim una extensió de l'abast, atès que el despullament generós del braç comporta ara que també el mugró quedi nu.

Expapillato brachio, exerto; quod cum fit, papilla nudatur (PAVL. FEST. 69L)

La lliçó *expapillato* podria comptar amb un suport manuscrit si s'admet la hipòtesi que la situa en la base del palimpsest ambrosià allà on una corruptela permet llegir a tot estirar EXP[...]*LLATO*. Això a banda, la tenim també testimoniada al *De compendiosa doctrina* de Noni Marcel, acompanyada d'una justificació del sentit gairebé idèntica a l'aportada per Fest.

Expapillato brachio, quasi usque ad papillam renudato (NON. 147L)

La crítica ha maldat per conciliar ambdues lectures, *exfafillato* i *expapillato* tot considerant *exfafillato* un mot d'ascendència umbra a partir del qual s'hauria originat la forma paraetimològica del llatí *expapillato*¹⁴. Aquesta solució permet mantenir com autèntica la variant *exfafillato*¹⁵, documentada a P, sense renunciar al sentit de "descobert fins al pit" que, tornant a la túnica de Plèusicles, n'abonaria la disposició folgada per més avall de sota el braç.

¹⁴ Aquesta possibilitat ha estat recollida per Deufert (2002: 167).

¹⁵ Reynolds – Wilson (1995: 31) defensen l'antiguitat de totes tres variants i l'autenticitat d'*exfafillato*. Nogensmenys, vegeu Campanile (1960: 125-128) per a la possibilitat que *exfafillato* sigui una corruptela antiga –fàcilment justificable en un text d'escriptura capital- a partir d'*exinfulato*.

Guarnits de capell i túnica, manca encara que parem esment a la peça més petita de la disfressa, però també la més curiosa i alhora la més decisiva quan es tracta d'identificar-ne l'ofici. El cas és que Palestrió aconsella a Plèusicles que acompanyi la seva caracterització de mariner d'un pedaç de llana damunt els ulls.

El terme llatí que designa aquest pegat és *scutula*, d'acord amb la lectura que Studemund va recuperar del palimpsest ambrosià.¹⁶ La hipòtesi generalment admesa, pel que fa a l'etimologia, és que es tracta d'un diminutiu derivat de *scutra*, una mena de plata o escudella oblonga.¹⁷ *Scutula* juntament amb *scutella* formaria un doblet assimilable a d'altres ben coneguts, com ara *tabula - tabella*. D'altra banda, i per bé que s'ha intentat sovint, resulta més complicat acostar *scutula* a *scutum*, perquè la *ū*, -que d'altra banda roman inexplicada- hi suposa un problema pràcticament insalvable.¹⁸

Quant al significat, el terme *scutula* s'estén per metonímia a alguns objectes que presenten forma allargassada, ja sigui oval, rectangular o romboïdal, com sembla el cas del pegat dels ulls de Plèusicles. En aquest sentit és obligat d'esmentar el testimoni de Censorí. El gramàtic, en un dels fragments que se li atribueixen, corresponent al capítol sobre les figures geomètriques i, concretament, en el passatge a propòsit dels quadrilàters, identifica *scutula* amb *rhombos*, tot definint-los en els termes següents: *scutula, id est rhombos, quod latera paria habet, nec angulos rectos* (p. 84 Jahn). Ultra la forma, el text de Plaute s'encarrega de precisar que la *scutula* ha de ser *lanea*. Amb tota probabilitat es tracta de llana no teixida sinó premsada, és a dir, d'un tipus de feltre que sabem que s'emprava, com ja hem dit, en la fabricació dels barrets mateixos.

Més enllà de les qüestions formals i de les semàntiques, ens interessa ara posar el focus en la utilitat real del pegat, és a dir, en el servei que li hem de suposar al marge de la mera caracterització del personatge. Tot i que de primer moment no diríem que un pegat a l'ull constitueixi una peça regular de l'equipament d'un mariner, tanmateix ens adonarem de seguida que guarda una relació directa amb l'ofici de qui d'una manera o d'una altra feineja a la mar. És més, a la nostra comèdia, en front de la poca especialització que hem vist que tenen el capell i la túnica, el pegat a l'ull esdevé bàsic per a la identificació del paper de mariner representat per Plèusicles. Així, quan el parany tendit a Pirgopolinices ja s'ha materialitzat i Escèdre li obre els ulls sobre el succeït, li basta referir-se a la disfressa de Plèusicles tot dient que "el de la llana a l'ull no era un mariner"¹⁹. Però això no és tot. Uns versos abans (1306-1309), bon punt es troben Pirgopolinices i Plèusicles disfressat, té lloc l'intercanvi següent:

¹⁶ Studemund (1866: 291-292).

¹⁷ Vegeu Ernout -Meillet, s. v. *scutra*.

¹⁸ Això no obstant, vegeu la possibilitat esmentada per Walde - Hofmann, s. v. *scutra*.

¹⁹ *Mil.* 1430: *nam illic qui ob oculum habebat lanam, nauta non erat*. Per a l'ús metonímic de *lana*, vegeu ThLL s.u. *lana* (2 per adumbrationem respicitur: a res lanea).

PY. quid istuc, quaeso? quid oculo factumst tuo?

PL. habeo equidem hercle oculum. PY. at laeuom dico.

PL. eloquar. amoris caussa hercle hoc ego oculo utor minus, 1308
nam si apstinuissem amorem, tamquam hoc uterer.

1308 amoris *Ritschl* : moris *P, A n. l.* : maris *Merula* 1309 amare *Muretus (A n. l.)*

PI. Escolta, i això què? Què t'hi ha passat a l'ull?

PL. No res, Hèrcules, el tinc ben bé, l'ull.

PI. L'esquerre, dic.

PL. Ja t'ho diré. Aquest ull, per Hèrcules, el faig servir menys per mor de l'amor; si de l'amor me n'hagués estat, el faria servir tant com l'altre.

El doble sentit de les paraules de Plèusicles, tal com les llegim a dalt d'acord amb l'edició de Lindsay, resulta evident: a Pírgopolinices li fa veure que ha perdut l'ull per amor, és a dir, en alguna disputa amorosa, mentre que per al públic queda clar que l'amor i el desig de recuperar la seva estimada és el que el duu a presentar-se disfressat i amb l'ull tapat. Ara bé, a manca de la lliçó del palimpsest ambrosià, malmès en aquest lloc, força editors, llegeixen *maris* en lloc d'<a>*moris* al vers 1308 i *amare* per *amorem* en el vers següent, tot seguint les conjetures de Merula i Muretus respectivament. Ambdues esmenes són molt atractives perquè aprofiten les possibilitats retòriques de seqüències fonèticament semblants i en potencien la paronímia. Com a resultat s'obté en boca de Plèusicles un dels jocs de paraules típicament plautins que posen de costat, com a causa de l'afecció de l'ull de Plèusicles, la mar i l'amor. És a dir:

PL. eloquar. maris caussa hercle hoc ego oculo utor minus, 1308
nam si apstinuissem amare, tamquam hoc uterer.

PL. Ja t'ho diré. Aquest ull, per Hèrcules, el faig servir menys per causa de-la-mar; si m'hagués mantingut lluny de-l'amar, el faria servir tant com l'altre.

Si la doble lectura d'aquests versos és, a més de possible, efectiva, això és perquè l'espectador, que coneix la història d'amor de Plèusicles, pot atribuir-ne l'afecció ocular a l'amor, mentre que Pírgopolinices, que no n'està al cas, a la vista del guarniment mariner en fa una interpretació més immediata tot atribuint el mal a la mar. Val a dir, tanmateix, que ambdues informacions s'infereixen a partir del comú coneixement que els ulls dels mariners –i, en general, els de qualsevol que emprèn un viatge per mar– estan exposats a aquesta mena d'afeccions de la vista.²⁰

Una primera possibilitat és, doncs, que l'ús del pegat a l'ull sigui indicatiu d'una lesió oftàlmica que hom tractaria de dissimular o bé de guarir amb l'aplicació d'un pedaç ocular. Això, però, ens obligaria a admetre que la pràctica

²⁰ Per exemple, en el mateix *Miles* (v. 1108) se'ns fa saber que a causa del viatge per mar la mare de Filocomàsia *cubare in nau lippam atque oculis turgidis*.

totalitat de la gent de mar havia de sofrir indefectiblement una xacra d'aquest tipus, al punt que en bastaria observar la utilització del pegat per identificar-ne l'ofici. Nogensmenys, cal tenir en compte una segona explicació, alternativa o complementària de l'anterior, que passa per considerar el pegat a l'ull no com a remei d'una lesió sinó com a element de protecció ocular o, més encara, com a sistema de prevenció dels inconvenients diversos que la mar provoca en la visió dels qui hi feinegen.

Arribats a aquest punt, ja no he de defugir per més temps l'associació lícita que de segur tots hem establert fa estona entre Plèusicles i els pirates, a ben segur els exponents màxims en la iconografia popular del conjunt d'individus caracteritzats per un pegat a l'ull.

La creença tradicional és, en efecte, que el pedaç ocular d'aquests homes de mar és senyal d'haver perdut l'ull en alguna brega, semblantment a com la típica pota de fusta o el garfi palesari en les pèrdues respectives d'una cama o d'un braç en circumstàncies similars. Tanmateix, a començaments d'aquest segle ha anat prenent força²¹ l'explicació de base científica que el pegat d'ull dels pirates no guardaria relació amb una prevalença de bornis a l'ofici sinó amb un sistema rudimentari de visió nocturna, consistent a tapar-se un ull per adaptar-se millor als canvis de llum sobtats que s'esdevindrien en haver de feinejar o fins i tot de lluitar adés a l'exterior adés a l'interior del vaixell.

Sabem, efectivament, que la capacitat de l'ull per discriminar objectes en ambients amb diferent intensitat de llum radica en la naturalesa mixta de la retina. En ella es contenen dos tipus de cèl·lules fotoreceptores, encarregades de transformar els impulsos lluminosos en senyals elèctrics: els cons i els bastons. La màxima concentració de cons es dona a la fòvea, la zona central de la retina, mentre que els bastons se situen a les àrees perifèriques. Cons i bastons treballen amb intensitats de llum diferents. Així, els cons només són sensibles en la visió fotòpica, és a dir, quan es donen unes bones condicions d'il·luminació, a diferència dels bastons, que aporten la visió en nivells lumínics baixos, és a dir, en condicions de foscor o visió escotòpica. Aquesta diferent funcionalitat se situa en la base del que es coneix com a teoria de la duplicitat. Els estudis que s'hi basen demostren que els cons s'adapten ràpidament al canvi de condicions lumíniques; no així els bastons, que ho fan més lentament: a partir dels 8 minuts són ja cèl·lules útils per la visió nocturna, però en necessiten fins a uns 35 per a adaptar-se del tot a la foscor.²²

Durant els anys de la guerra freda, els Estats Units, per assegurar la continuïtat del Govern en cas d'un atac atòmic, va posar en marxa l'operació *Looking Glass*,

²¹ N'ha contribuït decididament a la difusió un especial "Pirates" de la sèrie documental *Caçadors de Mites*, temporada 5, episodi 2 (I). En els experiments que s'hi duen a terme es basa la gran majoria d'informacions que circulen actualment a la xarxa.

²² Sobre el funcionament del sistema visual dels humans, vegeu Trobe (2011); els components retinocorticals són tractats a les pàgs. 10-13.

consistent a mantenir permanentment en l'aire un avió, d'una petita flota d'onze, que funcionava com a espill de les principals bases terrestres de l'exèrcit, amb capacitat operativa suficient.²³ Quan en el marc d'aquesta operació s'entrava en el nivell d'alerta 2 (DEFCON 2), el protocol d'emergència exigia que els pilots es possessin un pegat a l'ull per anticipar-se al risc de ceguera davant l'eventualitat d'una detonació nuclear: arribat el cas, el canvi d'ull del pegat o la seva eliminació els garantia poder continuar pilotant gràcies a què els bastons de l'ull preservat havien romàs convenientment adaptats a la foscor.

A l'actualitat, malgrat l'avenç en tota mena de tècniques de prevenció i protecció, el sistema rudimentari de preservar un dels dos ulls en casos de sobreexposició lumínica a fi i efecte de facilitar la posterior acomodació a nivells més baixos d'intensitat de llum té encara el seu lloc en els manuals de medicina aeronàutica. Entre les recomanacions que s'hi fan per facilitar l'acomodació de la retina a l'obscuritat figuren no fumar ni beure alcohol, ajustar la il·luminació de la cabina a nivells baixos, evitar l'exposició a la llum intensa i, si cal encarar un punt de llum, cloure un ull per mantenir-lo així adaptat a la foscor.²⁴

Però és hora de tornar a Plaute, ja per acabar. El nostre passatge del *Miles* conté encara un detall prou important sobre el que sovint es passa de puntetes. Quan en el vers 1170 Palestrió suggereix a Plèusicles que, per disfressar-se de mariner, empri un pegat ocular, esmenta un pedaç de llana *ob oculos*, amb un ús del plural que sembla únicament interpretable des de la no rellevància que sigui un ull o l'altre el que calgui cobrir. Naturalment, quan més endavant ja s'ha materialitzat la disfressa, el diàleg entre Pírgopolinices i Plèusicles dels versos 1306-7 deixa clar que el jove mariner duu el pegat sobre un únic ull, en concret l'esquerre.

Per això i per tot el que ha estat dit més amunt, la meua idea és que en el context de la metàfora marinera, el pedaç ocular, així com el capell, s'entenen com a part d'un sistema elemental de protecció per prevenir els efectes noïbles de la radiació solar i de la seva reflexió a l'aigua. Ara bé, tot fa pensar que, a diferència del barret, la funcionalitat del pegat a l'ull aniria més enllà de la mera preservació d'un dels ulls –principal objectiu, per exemple, en el cas dels ferrers-, i esdevindria la base d'un sistema elemental d'adaptació de la retina a l'obscuritat, indispensable per a la transició des d'ambients d'alt nivell lumínic a espais amb una baixa intensitat de llum. Al meu entendre, és aquesta curiosa funcionalitat la que permetria identificar tot d'una com a mariner un personatge proveït, entre d'altres, d'un pedaç a l'ull, talment com nosaltres, d'acord amb uns altres referents, tendríem sense discussió a associar-lo amb un pirata. Si això va així com dic, en el jove Plèusicles tindríem un precursor ben autoritzat

²³ Per a més detall es pot consultar https://en.wikipedia.org/wiki/Operation_Looking_Glass.

²⁴ Vegeu Rodríguez Villa (2001). Hi ha disponible la versió electrònica al web de la Sociedad española de medicina aeroespacial S.E.M.A.: http://www.semae.es/?page_id=4705.

d'una tècnica tan antiga com duradora i, en la figura de Plaute, una vegada més, l'inconcús artífex de ficció i realitat fetes metàfora.

A la mar i sota el sol, poca cosa nova, doncs!

BIBLIOGRAFIA

- ANDRÉ, J. (1949), *Études sur les termes de couleurs dans la langue Latine*, Paris, Klincksieck.
- CAMPANILE, E. (1960), "Lat. *exfaffillatus*", *Annali della Scuola normale superiore di Pisa* 29, 125-128.
- DAREMBERG, CH. - SAGLIO, E. (1877-1919), *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, Paris, Hachette.
- DELLA CORTE, F. (1967²), *Da Sarsina a Roma. Ricerche plautine*, Firenze, La nuova Italia.
- DEUFERT, M. (2002), *Textgeschichte und Rezeption der plautinischen Komödien im Altertum*, Berlin-New York, De Gruyter.
- DUPONT, F. (1985), *L'acteur-roi*, Paris, Les Belles Lettres.
- EDGEWORTH, R. J. (1978), "What color is 'ferrugineus'?", *Glotta* 56, 3/4, 297-305.
- ERNOUT, A. - MEILLET, A. (1985⁴), *Dictionnaire étymologique de la langue latine*, Paris, Klincksieck.
- KNAPP, CH. (1907), "Travel in Ancient Times as Seen in Plautus and Terence II", *Classical Philology* 2 (3), 281-304.
- LETESSIER, P. (2014), "Quid istic ornatus tuus? Les surprises du costume dans les comédies de Plaute", a Gherchanoc, F. - Huet, V. (dirs.), *De la théâtralité du corps aux corps des dieux dans l'Antiquité*, UBO-Brest, Centre de Recherche Bretonne et Celtique.
- PITASSI, M. (2012), *The Roman Navy. Ships, Men & Warfare 380 BC-AD 475*, Woodbridge, The Boydell Press.
- REYNOLDS, L. D. - WILSON, N. G. (1995²), *Copistas y filólogos. Las vías de transmisión de las literaturas griega y latina*, Madrid, Gredos (trad. de M. Sánchez Mariana, *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literatur*, Oxford, Oxford University Press 1968).
- RODRÍGUEZ VILLA, J. L. (2001), "Visión y vuelo", a Lareo Cortizo, J. M. (coord.), *Medicina aeronáutica. Conceptos generales*; versió electrònica: http://www.semae.es/?page_id=4705 [27/10/2017].
- ROLLINGER, R. (2006), "YAUNĀ TAKABARĀ und MAGINNĀTA tragende 'Ionier'. Zum Problem der 'griechischen' Thronträgerfiguren in Naqsch-i Rostam und Persepolis", a Rollinger, R. - Truschneegg, B. (edd.), *Altertum und Mittelmeerraum: Die antike Welt diesseits und jenseits der Levante. Festschrift für Peter W. Haider zum 60. Geburtstag*, Stuttgart, *Oriens et Occidens* 12, 365-400.
- SCHMITT, R. (2014), *Wörterbuch der altpersischen Königsinschriften*, Wiesbaden, Reichert.
- STUEMUND, W. (1866), "Plautinische und unplautinische Wortformen", *Hermes* 1, 281-311.
- SUMNER, G. (2009), *Roman Military Dress*, Stroud, The History Press.
- TROBE, J. D. (2001), *The neurology of vision*, New York, Oxford University Press.

THLL (1900 -) = *Thesaurus linguae Latinae*, Stuttgart – Leipzig, Teubner; recurs electrònic en CD, K.G. Saur – Walter de Gruyter).

WALDE, A. – HOFMANN, J. B. (2008⁶), *Lateinisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Winter.